

KITEKINTÉS / OUTLOOK

Kopács mint az emlékezet helye és az emlékezetre ható jelek a térben

Kopács as a lieu de mémoire

BAUMANN TÍMEA

KULCSSZAVAK: emlékezet, emlékezetközösség, térbeliség, délszláv háború, Horvátország, horvátországi magyarok

ABSZTRAKT: A tanulmány arra igyekszik rámutatni, hogy az emlékezet helyeinek és terének elemzése milyen jelentőségű lehet egy emlékezetközösség vizsgálatának szempontjából. Ennek céljából a Kopácson (Kopačevo) élő horvátországi magyar közösséget mint emlékezetközösséget veszi vizsgálat alá, melyet a délszláv háborúra vonatkozó traumatikus emlékek és ezek elbeszélési formái határoznak meg – ezek az emlékek formálják egy közösséggé a Kopácson élőket és azokat, akik menekültként eltávoztak a faluból. Jelen tanulmány azokat az elbeszélési és felejtési kísérleteket mutatja be, amelyek a térbeliségben öltenek testet.

Miután a tanulmány rávilágít a tér és a helyek jelenlétére és szerepére az emlékezetről szóló társadalomtudományi írásokban – kiemelve Pierre Nora munkáit és a lieu de mémoire fogalmát –, Kopácsot mint az emlékezet terét tárja az olvasó elé. A falut a délszláv háború idején a Jugoszláv Néphadsereg szállta meg, majd a terület a nemzetközileg el nem ismert Krajincai Szerb Köztársaság részévé vált. Ezen események hatására a kopácsi magyar közösség három részre szakadt: 1. otthonmaradókra, akik a faluban maradtak és szerb megszállás alatt éltek; 2. külföldre (elsősorban Magyarországra) menekültekre; 3. Eszékre (Horvátországba) menekültekre. A tanulmány e három csoportnak Kopácshoz mint az emlékezet teréhez fűződő emlékeit elemzi.

A faluban található emlékezhelyek közül a tanulmány egyrészt emlékműveket és hozzájuk kapcsolódó szertartásokat, másrészt olyan helyeket vizsgál, amelyek hatnak a közösség emlékezetére. Bemutatja a falubeli délszláv háborús áldozatok emléktábláját. A táblát 2002. december 3-án avatták fel, mely dátum a lokális naptárban a délszláv háborúra irányítja a figyelmet, mivel ezen a napon egy a faluból származó katonát öltek meg a szerbek Kopács határában. Az emlékezetre ható jelként mutatja be a tanulmány az első világháborús emlékművet, amely egy katonát jelenít meg. A szobor arcát a délszláv háború során a faluban állomásozó szerb katonák szétlőtték. A széttroncsolt arc így a falubeliek szenvedésének szimbólumává vált, egészen addig, amíg úgy nem döntöttek, hogy ezt a fájó emlékeztető jelet (és egyben az általa megjelenített traumát) egy új arccal fedik le.

A tanulmány második fele azokkal a térbeli tényezőkkel foglalkozik, amelyek az emlékezőközösség tagjainak narratíváiban jelennek meg. Tehát az írás mellett érvel, hogy a narratív interjú módszerével is vizsgálható a térbeliség. Végül pedig az elemzett szövegekhez kapcsolva mentális térképeket is bemutat a szerző.

KEYWORDS: *Kopács, Kopačevo, Croatia, lieu de mémoire, place of memory, sites and spaces, community of memory, memory research, Hungarian minority, collective work of memory*

ABSTRACT: *After demonstrating the role of sites and spaces in sociological research about memory – emphasising especially the works of Pierre Nora and his concept of lieu de mémoire – the study presents Kopács (Kopačevo) in Croatia as a place of memory.*

By analysing this 'community of memory', the study attempts to show which the importance the exploration of spaces and sites of memory can have for this particular community. The analysis of sites of memory is a lesser known field within memory research although the spatial turn exerted a great influence on cultural studies. However, memory research focuses on the category of time, not least because of its temporal, historical direction. This study suggests that when exploring a community of memory the analysis of the spatial dimension, in addition to the temporal and historical aspects, is suitable to yield results.

The community of memory explored in this study is a Hungarian minority community living in the village of Kopács. It is defined as a community of memory by the traumatic memories of the third Yugoslav (Serb-Croat) war (1991/92) and its narrations. These memories unite the people still living in Kopács and the former refugees to form a community of memory. The village was occupied by the Yugoslav People's Army and became part of the 'Republic of Serbian Krajina' (1991-1995) which was never recognized internationally. As a consequence of these events, the Hungarian community of Kopács split into three groups: (1) people staying in the village under Serbian occupation; (2) refugees who went abroad (mostly to Hungary); (3) refugees who went to Osijek which was still part of Croatia. The study deals with the memories of these three groups which all relate to the place of Kopács.

Examining this particular community of memory is also of interest because its memories do not find their place in any national (Croatian, Serbian, Bosnian) or international discourse. Their process of coming to terms with their traumatic memories showed a tendency towards passive forgetfulness instead of active recollection, although attempts at formulating some account are noticeable within the community. These attempts are analysed in as far as the memories and the narrations are spatially connected.

The exploration of the Kopács community of memory took place in the period between 2005 and 2010. It employed methods used in community studies which are closely related to those in ethnological research. Qualitative methods (participative observation, interview techniques, exploration of mental maps) allowed for the analysis of those memories which are connected with a specific space and specific sites such as monuments (commemorative plaque honouring the village's victims of the Yugoslav war) and its related rites and other sites (for example, the memorial monument of the First World War which shows a soldier; during the Yugoslav war the face of the statue was shot to pieces by Serbian soldiers) which have an impact on the collective work of memory.

The study examines all these sites and the narration attempts related to them.

Bevezetés

Tanulmányomban egy emlékezetközösség (Burke 1993) elemzésével szeretném bemutatni, hogy az emlékezet terének (space) és helyeinek (places) vizsgálata (Miggelbrink 2001) milyen fontossággal bír. Az itt bemutatandó emlékezetközösséget a horvátországi Kopácson (Kopačevo) élő, magukat magyarnak valló emberek alkotják. Az általam vizsgált emlékezet a délszláv háborúra vonatkozó (sok esetben traumatikus) emlékekből és azok megjelenítési formáiból áll. Ebből a szempontból alkotnak a kopácsiak és a Kopácshoz kötődő, de onnan elmenekült egyének emlékezetközösséget. A közösség emlékezési és felejtési kísérletei közül azokat helyezem előtérbe, amelyekben a térbeliség fontos szerephez jut. Ezzel is szeretnék rámutatni arra, hogy ez a szempont nem mellőzhető, sőt fontos tényezője egy emlékezetközösség bemutatásának és értelmezésének.

A tér és a helyek szerepe az emlékezetkutatásokban

Az emlékezet térbeli megjelenítése az európai kultúrában már meglehetősen korán megjelent.¹ Mégis, az emlékezetnek a társadalomtudományok felől kiinduló kutatásában a térbeli fordulat kissé váratott magára. Az emlékezetet mint folyamatot sokkal inkább az időbeliség kérdéseivel kötötték össze, részben azért, mert a történészek már a 20. század első felében fogékonnyá váltak az emlékezetkutatás iránt (Plato 2005, Olick-Robbins 1999). A társadalomtudományok felől tekintve az emlékezetre az időbeliség – főként a történettudománytól ihletett – problematikája mellett az emlékezet szociális, társadalmi aspektusai iránt mutatkozott nagyobb érdeklődés (Halbwachs 1971, Assmann 1999).

Az emlékezetről való társadalomtudományos gondolkodásban az emlékezés helyeire éppen egy történész, Pierre Nora munkássága irányította rá fokozottan a figyelmet. Nora és munkatársai *Les lieux de mémoire*² (Az emlékezet helyei) című háromkötetes munkája 1984 és 1992 között jelent meg a francia Gallimard kiadónál. Milyen térbeli fordulatot hajtott végre Nora híressé vált írása (különösen annak több nyelvre lefordított bevezető esszéje)? Először is le kell szögezmem, hogy Nora nem veti el az emlékezet történeti és időbeli aspektusának vizsgálatát, sőt – amint már korábban említettem – ő is fokozottan foglalkozik a történelem és az emlékezet összefüggéseinek problematikájával. „Emlékezet, történelem: távolról sem szinonimák, s rá kell ébrednünk, hogy szembeállítja őket minden” (Nora 1999, 143.). Ám éppen e szembeállítás révén jut a következtetésre: „Az emlékezet a konkrétban gyökereszik, a térben, a gesztusban, a képben és a tárgyban. A történelem csak időbeli folyamatokhoz, fejlődési ívekhez és dolgok közötti viszonyhoz kapcsolódik” (Nora 1999, 143–144.). Így, ha túlzottan leegyszerűsíténénk Nora

gondolatait, azt mondhatnánk: az emlékezetet a térbeliség mentén, míg a történelmet az időbeliség mentén fogja fel. Ez az elkülönítés azonban csak e dichotómia zárt rendszerében működik. Ugyanilyen óvatosan kell bánni az emlékezhely (lieu de mémoire) fogalmával is, amelyet Nora többféle megközelítésben határoz meg bevezető esszéjében. A lieu de mémoire fogalmát a valódi emlékezhagyomány végéhez kapcsolja: „A lieu de mémoire-ok elsősorban maradványok, az emlékezetmegőrző tudat végső formái egy olyan történelemben, mely azért hívja elő azokat, mert már nem ismeri őket” (Nora 1999, 146.). Ezek a helyek Nora felsorolásában: „múzeumok, levéltárak, temetők és gyűjtemények, ünnepek, évfordulók, szerződések, jegyzőkönyvek, emlékművek, szentélyek, társaságok” (Nora 1999, 146.). Látható a felsorolásból, hogy a „hely” megnevezést nem a maga konkrétságában kell érteni (talán ezért is szerencsésebb megmaradni az eredeti francia kifejezésnél, ahogy azt a magyar fordító, K. Horváth Zsolt is tette), sokkal inkább a benne rejlő eszmerendszer határozza meg. A lieu de mémoire fogalmát Nora szorosabban fűzi össze a rítussal és a csoportidentitás kérdéseivel. A lieu de mémoire-ok olyan helyek, amelyek helyettesítik a már nem létező spontán emlékezetet. Végül pedig Nora hangsúlyozza a lieu de mémoire-ok nem annyira helyként, mint inkább jelként való felfogását is (Nora 1999).

A fogalom körvonalazása után feltehetjük a kérdést: mennyiben jelentett Nora lieu de mémoire-ja térbeli fordulatot az emlékezetkutatásban? A választ talán a következőképpen fogalmazhatnánk meg: azért érzékelhetjük a Nora által bevezetett fogalom elfogadottságát, széles körű elterjedését térbeli fordulatként, mert ráirányította a figyelmet a társadalmi emlékezet valós vagy elvont helyeinek (köztük legfőképpen az emlékműveknek) és a hozzájuk kapcsolódó rítusoknak a kutatására (így egyben performatív fordulatként is számon tarthatjuk), és mert a fogalom e kutatásoknak fontos hivatkozási pontja lett. Az emlékezet térbeli aspektusát legerőteljesebben azok a társadalomtudományos kutatások ragadják meg, amelyek egy adott fizikai térben vagy helyen elhelyezkedve és annak viszonyában ragadják meg az emlékező aktust kiváltó tárgyakat. Ezek a kutatott tárgyak elsősorban emlékművek és múzeumok, valamint a hozzájuk kapcsolódó megemlékezési aktusok – vizsgálatuk pedig már a lieu de mémoire fogalma előtt is zajlott, Nora műve csupán újabb szempontok felé mutatott és fokozott érdeklődésre sarkallt (például Connerton 1997).

Az emlékezet helyeivel kapcsolatos történeti, társadalomtörténeti és etnológiai kutatások mind arra hívják fel a figyelmet, hogy egy múltbeli tapasztalatnak emlékként való reprezentációja nem csupán egy időben eltolódó folyamatként és ebből adódó diszkontinuitásként (Koselleck 1999) értelmezhető, hanem a közösség egy adott térbeli helyeként is, ahol és ami által az emlékező aktust egy meghatározott rituális cselekvés során megéli.

A tér, amelyben emlékeznek: Kopács (Kopačevo)

Mielőtt megvizsgálánánk azt, hogy milyen emlékezhelyek működnek Kopácson a délszláv háborúval kapcsolatban, először vessünk egy pillantást a tere, amelyben az „emlékezetközösség” él.

A tér³ meghatározása, amelyben az emlékezetet vizsgáljuk, a terepmunkára járó kulturális antropológusok számára megszokott gyakorlat: fel kell fedezni a terepet mint a kutatás kereteit adó földrajzi egységet (Virág, Váradi, Koós, 2007). A tér nem csupán keret a kutatásokhoz, hanem önmagában jelentéssel bíró egység, amely meghatározza az ott élők kultúráját, szerepet kap a kulturális gyakorlatok konstitúciójában (Urry 1990). Ez különösen igaz egy olyan multietnikus és vallásilag megosztott térben, amelyben Kopács benne foglaltatik.

Kopács (Kopačevo) objektív földrajzi elhelyezkedését a következő szubjektív földrajzi meghatározások⁴, által írhatjuk le:

1. A hivatalos, nemzetállam-szempontú meghatározás szerint: Horvátország Eszék-Baranya megyéjében (Osječko-baranjska županija), a Bellei járásban található.
2. A magyar etnikumot egységes közösségként bemutatni kívánó meghatározás szerint: a Délvidéken, az egykori Baranya vármegye 1920-ban elszakított területén fekszik.
3. A helyi magyar etnikum szűkebb szülőföldet kiemelő meghatározásában: a Drávaszögben vagy baranyai háromszögben, a Duna és a Dráva összefolyásánál, a kopácsi rétbén, Eszéktől csupán néhány kilométerre található. Ennek a meghatározásnak fontos része a tér jól kidolgozott etnográfiai leírása is,⁵ amelyben különösen Kopács mint egykori halászfalu kultúrája jelenik meg.

A tér jelentésének rétegei közül most az emlékezetközösség szempontjából kiemelkedőt mutatom be részletesebben, vagyis a délszláv háború alatt itt zajlott események történetét és emlékezetét.

A baranyai háromszög délszláv háborús története 1991. július 3-án kezdődött, amikor a Horvát Köztársaság függetlenségének 1991. június 26-i kikiáltása után a Jugoszláv Néphadsereg páncélosai a kisköszegi (batinai) hídon keresztül bevonultak a Drávaszög területére. Abban az időben Kelet-Szlavóniában már folyamatos összecsapások zajlottak a szerb szabadcsapatok és a horvát rendőrség, valamint a horvát nemzeti gárda között (Mák, Vékás 2004). 1991. szeptember 4-én a szerbek befejezettnek nyilvánították a Drávaszög „felszabadítását”, 1991. december 19-én pedig kikiáltották a Krajinai Szerb Köztársaságot. Augusztus végétől október 6-áig, az udvari határátkelő lezárásáig a Drávaszögben élő magyarok mintegy 60%-a, a Kelet-Szlavóniában élő magyar közösségeknek pedig szinte teljes egésze elmenekült a területről (a különböző felmérések alapján kb. tízezer fő⁶). A határok lezárása után a szerb

katonaság által ellenőrzött területen kb. 5000 magyar élt. 1992. február 15. kiemelkedik a történetből a kopácsi térben. Mák Ferenc és Vékás János ezt a napot a „kopácsi pogrom napjának” nevezi: „Szerb fegyveresek zárták körül a falut, és házról házra járva, listák alapján gyűjtötték össze a keresett személyeket. A begyűjtött magyar férfiakat bántalmazták. T. S. a helyszínen, S. S.⁷ öt nappal később halt bele a sérüléseibe. Ezt követően a magyar lakosság tömegesen hagyta el a drávaszögi falvakat” (Mák, Vékás 2004). 1992 áprilisától – a Vance-terv alapján – a háborús övezetben az ENSZ békefenntartó alakulatainak (UNPROFOR) feladata lett a fegyveres konfliktusok elhárítása. 1992. május 16-án megkezdődött a baranyai háromszög demilitarizálása, a szerb hadsereg helyett a szerb rendőrség vette át az irányítást. A baranyai magyar falvak életében döntő változás csak 1995 júliusa után következett be, amikor a horvát fegyveres erők a „Vihar” (Oluja) hadműveletben visszafoglalták a Knini Krajinát. Ez a Drávaszögben újabb megfélemlítési hullámot indított el: a falvak férfilakosságát néhány napos munkaszolgálatra vitték a frontvonalba. 1995. november 14-én Horvátország és Szerbia között megszületett az Erdődi Egyezmény, amely a Drávaszög, Kelet-Szlavónia és Nyugat-Szerémség békés visszacsatolásáról szólt. A Kneževó (Herceglak) és Udvar közötti határátkelő 1996 októberében nyílt meg újra. A szerbek által megszállt területek Horvátországba történő reintegrációja 1997 elejétől 1998. január 15-ig zajlott. A visszatérni szándékozó menekültek is csak 1997 júliusától költözhetek haza, a háború alatt megrongált falvak újjáépítése is ezután kezdődhetett meg.

A drávaszögi multietnikus tájban Kopács a mai napig őrzi magyar többségét. Az 1991-es népszámlálás szerint Kopácson 805-en éltek: 610 magyar, 118 horvát, 32 szerb, 10 német és 35 egyéb nemzetiségű (Lábadi 1994, 16.). A menekültek egy része a háború után visszatért, Kopács lakossága így a 2001-es népszámlálás szerint 608 fő volt. A lakosok 90%-a továbbra is magyar nemzetiségű, de a vegyes házasságokkal egyre több horvát fiatal kerül a faluba. A már a háború előtt is Kopácson élő szerb családok egy része megmaradt, mások Szerbiába menekültek a megtorlások elől. A délszláv háború következtében azonban a magyar közösség egysége is megbomlott, három részre szakadt:

1. *otthonmaradókra*, akik a szerb katonaság ellenőrzése alatt éltek;
2. *külföldre menekültekre*, akik többségükben Magyarországon találtak átmeneti otthonra; és
3. *Eszékre menekültekre*, akiknek nagy része a háborúban a horvátok oldalán harcolt.

Ez a 6-7 évnyi különélés, eltérő élettapasztalat a mai napig meghatározó a kopácsi közösség mindennapjaiban és konfliktusaiban.

A tér további, részletesebb bemutatását mellőzve⁸ a továbbiakban az emlékezet helyeire helyezem a hangsúlyt tanulmányomban.

Az emlékezet helyei Kopácson

A délszláv háború emlékezhelyei különböző alakot öltve jelennek meg a kopácsiak számára. Egyrészt beszélhetünk emlékművekről és ezekhez kapcsolódó megemlékezési szertartásokról, másrészt olyan emlékeztető erejű helyekről, amelyeket nem tudatosan formáltak, hanem a háború időszakából maradtak „örökül” Kopácsnak, így helyreállíthatatlanságukban működnek emlékeztető jelként, mementóként.

Az előbbire példaként hozhatjuk a falu központjában lévő emléktáblát, amely a délszláv háború következtében elhunyt kopácsiaknak állít emléket. Ez a mű egyrészt felfogható politikai emlékműként (ez esetben a Pótó János (2003, 26.) által alkalmazott különbségtételt követve az emlékeztetés helyeként definiálhatjuk); másrészt viszont értelmezhető a kopácsi közösség egy része számára az emlékezet helyeként is, amelyhez megemlékezési szándék és aktus kötődik. Az emléktábla állításának körülményeit, térbeli elhelyezkedését, használatát és értelmezését vizsgálva következtethetünk arra, hogy mennyire rejlik mögötte a hatalom emlékeztető aktsa, illetve mennyiben alkalmazza a kopácsi közösség az emlékezés helyeként.

Az emléktáblát 2002. december 3-án avatták fel. Az emlékmű nem csupán tárgyi megvalósulásában emlékeztető célú, hanem az avatás időpontjával is: a „helyi naptárban” ezzel az aktuussal kiemelt időpont azt a napot jelöli, amikor a háború első kopácsi származású áldozata – a horvát gárda egy katonája – a falu határában elhunyt. Ez a lokális történettel rendelkező időpont vált a helyi megemlékezési gyakorlatban a délszláv háborúra emlékezés napjává, és ezzel a helyi magyar vezetőség egy saját, a központi, horvát hatalomtól független napot emelt ki az ünnepi naptárban. A délszláv háborúval kapcsolatos lokális történések előtérbe kerülése jól mutatja azt a sajátos etnopolitikai helyzetet, amelybe a közösség a háború időszakában, de még azt követően is került. A szerbek által „usztasa”-ként, majd a reintegrációt követően a horvátok által „csetnikbarát”-ként stigmatizált közösség nem a hatalom által kialakított megemlékezési szertartáshoz és időponthoz igazodott, hanem saját, lokális megemlékezési formát hozott létre. A kopácsi magyarok a horvát függetlenedésre emlékező állami ünnepet egyáltalán nem vonják be saját megemlékezési szertartásukba, pusztán munkaszüneti napként tartják számon június 25-ét. Ez jól mutatja azt, hogy a horvát diskurzus mennyire nem kínál alkalmazható mintát a közösség számára az emlékezés kereteinek felépítéséhez. A december 3-i, első erőszakosan okozott halálest a közösség kommunikatív emlékeztetésében is elevenen él, a hozzácsatolt helyi megemlékezés pedig még erősebben ráirányítja a figyelmet. Itt csupán egy elbeszélésváltozatát idézem a történetnek:

„Ő is belelépett ebbe a pártba, a HDZ-be. (...) Ők is magyarok – magyar, mind a kettő magyar. [név] És – ne mondjak róluk – ugye, a – meghalt. De mondom, hogy ki-

csit olyan – eszetlenül viselkedtek abba az időbe. (...) Na, most ezek a kopácsiak, akik átmentek. (...) És mindig Eszékről jöttek ők ide Kopácsra. (...) A réten köröszkül. (...) És a szerbek közül, ezek közül, akik itt voltak, két hülye elment vadászni a rébe. (...) Ezek meg nagy nyugodtan, ugye, öten jönnek, kopácsiak, sétálnak, beszélgetnek. És egyszerűen nem is gondolnak arra, hogy két hülye szerb elment – nem tudom, egy kilométerre előrébb az első vonaltól, és elmentek vadászni. És mikor ez a két szerb meglátta ezt az ötöt, akkor rájuk lőttek, ugye, gépfegyverrel. Úgyhogy (...) ezt a [név] eltalálták, halálisan. Ez rögtön, ugye, abba a pillanatba meghalt.”⁹ Interjúalanyom elbeszélésében is megmutatkozik az a konfliktus, ami a falun belül kialakult a magyar identitástudatot erőteljesebben őrző és kifejezni óhajtó, általában a HMDK¹⁰-hoz kötődő csoport és azok között, akik önmagukat magyarnak vallva is a horvát nemzethez kötődnek. Ez utóbbi csoportba zömmel azok tartoznak, akik a háború alatt is horvát területen éltek, harcoltak a horvát „honvédő háborúban”, valamint – ahogy az interjúból is kiderül – a horvát jobboldali párt, a HDZ tagjai voltak, vagy jelenleg is azok. A megölt kopácsi származású katonára ez a csoport tekint hősi halottként, a kopácsi lakosok pedig falubelijükként gyászolják.

Ez az ellentét abban is nyomon követhető, ahogy Kopácson több szervezet is az emlékműállítás kezdeményezőjének szerepében kíván megmutatkozni, és ezzel saját értelmezési körébe kívánja vonni azt. A tábla felállítása ugyanis egyrészt a Kopácson élő volt harcostársakhoz és egyben a HDZ-vel szimpatizáló elithez kötődik. Egyes helyiek elbeszélésében így kiemelkedik K. R. főhadnagy (egykori harcostárs) tevékenysége, aki a háború utáni időszakban polgármestere is volt a településnek. Ő elsősorban a horvátországi területekről visszatérő menekültek elitrétegének képviselője. Mások elbeszélésében azonban fontos szerep jut az emlékmű létrehozásában a HMDK-nak és az avatás idején a falu élén álló K. L. polgármesternek mint az erősebben magyar nemzeti kötődésű elit képviselőjének. A két elitcsoport két különböző értelmezési körbe vonja be az emlékművet és azt a tapasztalati kört, amelyre emlékeztetni hivatott. Míg az első csoport a délszláv háború hivatalos, horvát diskurzusát hangsúlyozza, addig ez utóbbi csoport inkább a lokális szempontot emeli ki, amely sajátos etnikai pozíciójából adódóan több ponton felülírni kényszerül a horvát nacionalista olvasatot. Ezt a kettős értelmezést és az értelmezésért folytatott harcot észlelhetjük a tábla térbeli elhelyezkedésében és kialakításában is.

Az emléktáblát a falu centrumában, a művelődési központ Kiss Ferenc utca felőli oldalával szemközti kis parkosított parcellán helyezték el. Az emléktáblától jobbra egy hasonló méretű kőoszlop áll, amely a második világháború halottjai előtt tiszteleg, balra pedig a település színes hirdetőtáblája és néhány pad található. A leírás talán kellően érzékelteti, hogy az emléktábla nem emelkedik ki túlzottan környezetéből – sem méreteivel, sem elhelyezkedésével. A hirdetőtábla és a padok, ahol esténként a helyi fiatalok gyülekeznek vagy kopácsi férfiak söröznek, deszakralizálja az emlékezésre szánt teret. A

1. ábra: Az emléktábla szövege

Forrás: © Lévai Gábor.

többi helyi emlékmű jelenléte pedig igyekszik egy nagyobb narratívába besorolni az emléktábla által felidézhető történetet: a délszláv háborúra emlékeztető mű mellett közvetlenül megjelenik a második világháborúra emlékeztető hely, és a tábla előtt állva ráláthatunk a sokkal monumentálisabb és a közönségben lokális és magyar nemzeti jelképként számon tartott első világháborús szoborra. A településnek ezt a központját tehát voltaképpen a három háború áldozatainak emléket állító művek uralják, a közösség történetét így ez a tér a háborús szenvedések mentén beszéli el.

A képen is látható tábla egy kb. 1,5 méter magas vasrúdra rögzített márványlap, amelyre rövid horvát és magyar nyelvű írást, majd az áldozatok neveit vészték. Az emléktábla megrendelője és készítője nem igyekezett különösebb ikonográfiával reprezentálni a „honvédő háborúban elesett harcosokat és civil áldozatokat”, az egyetlen szimbólum, amely megjelenik rajta, a horvát nemzetállam jelképe, a šahovnica, az ősi horvát fehér-piros kockás címer. Ez a jelkép egyértelműen a horvát nemzetállami közbeszéd mentén engedi értelmezni a kopácsi halottakat: a harcosok a horvát nemzetállam hősi halottai, a civil áldozatok pedig a másik csoportként (ellenségként) meghatározott szerb katonák agressziója következtében hunytak el. A táblán horvátul és magyarul a következő szöveg olvasható: „A honvédő háborúban elesett harcosok és civil áldozatok emlékére állította Kopács lakossága és a harcostársak.” E szöveg is megerősíti, hogy a tábla két különböző közösség emlékeztetőt hivatott reprezentálni és feleleveníteni a megemlékezési szertartások során. Egyrészt Kopács mint egységes közösség lép fel ezzel az igénnyel (amely valójában a

korábban már bemutatott három részre tagolódik). A másik csoport, a harcostársak, részben szintén kopácsi lakosokat jelent; részben pedig nem kopácsi harcostársakat is, akik viszont ritkábban látják ezt az emléktáblát. Ebből a két különböző birtokbavételből is adódik az, hogy maga az áldozat fogalma is kettős: a harcosok elhunyt társaik nevét szerették volna a táblán viszontlátni, míg a kopácsi közösség minden falubeli háborús áldozatot. A kétféle értelmezés nyomán azok a családok végül nem szívesen látták rokonuk nevét a márványlapba vésvé, akik elhatárolódni kívántak volna a horvát kurzustól. Hiszen a táblán olvasva a neveket a kívülállók nincsenek birtokában annak a tudásnak, amely alapján szelektálhatnának, hogy ki volt a harcos és ki volt a civil áldozat ebben a háborúban. Így pedig bárki besorolhatóvá válik horvát katonának. A másik csoport számára azonban az a körülmény okoz problémát, hogy a civil áldozatok között megjelennek szerb származású helybeliek is, akiktől ők igyekeznek elhatárolódni.

Az emléktáblához megemlékezési aktus is tartozik, amely évi ciklikussággal mindig december 3-án ismétlődik. A lokális ünnepségen megjelennek a helyi elítélők képviselői is: a HMDK helyi vezetősége mint a horvátországi magyarok reprezentálója, az aktuális polgármester mint a helyi közösség első embere, K. J. tiszteletes mint az egyház jelenlétének biztosítója és az ünnepség vallási szakralitásának hordozója, valamint K. R. főhadnagy a harcostársak helyi képviselőjeként és az államhatalom kurzusának közvetítőjeként. A főhadnagynak minden évben kiemelt szerep jut az ünnep ritualizált cselekménysorozatában, hiszen ő mondja el a megemlékező beszédet, amelyben egyben értelmezi az emléktábla szerepét és a megemlékezési aktus célját. Az évenkénti megemlékezési szertartás az emlékezet újbóli aktivizálását hivatott szolgálni, azonban ezeket a szertartásokat nem az emléktáblán megjelölt közösség (Kopács lakossága és a harcostársak) maradéktalan jelenlétében tartják. Ennek egyik oka a csupán lokálisan kijelölt emléknapi nap, amely olykor hétköznapra esik, így az államilag meghatározott munkarend felülírja a helyileg kialakított eseménynaptárt. A másik ok azonban éppen a közösség egyes csoportjai között feszülő ellentét, amely megnehezíti a közös (de más-más módon értelmezett) rítus végrehajtását. Harmadik okként a közösség tagjai szerint sokan azért maradnak távol a megemlékezéstről, mert a történetek „már elmúltak”, vagyis a lezárt és felejtésre ítélt múltba utalják a délszláv háború eseményeit. Az ő számukra az emlékmű tehát valójában nem az emlékezés helye, pusztán a (nem igényelt) emlékeztetés helye.

Az emlékművekkel kapcsolatban számos szerzőnél felmerül a vád, hogy megbénítják az emlékezetet (Koselleck 1999, Nora 1999), ezzel szemben a mementók, az emlékeztető tárgyak/jelek/helyek valójában az emlékezet helyeinek tűnnek, hiszen – nem kapcsolva hozzájuk tudatos megemlékezést vagy narratívát – megmenekültek a diskurzusok által irányított történelem elől (Nora 1999, 156.). A Kopácson is szép számban látható mementók – azon túl, hogy esztétikailag sem felelnek meg a rendezett faluról kialakított képnek – egyben

„szúrnak” is, mégpedig a trauma okozta sebbe. Nem véletlen, hogy a közösséget képviselő elitekben megmutatkozik az igyekezet, hogy szabaduljanak tőlük, vagy éppen saját értelmezési körükbe vonva emlékeztető helyé alakítsák azokat.

Ilyen emlékeztető jelként működött egészen 2005-ig az első világháborús emlékmű, amelynek talapzatán egy bekötött fejű sebesült magyar honvéd áll. Ennek a szobornak az arcát szerb katonák lőtték szét még 1991 őszén. Ezt a tettet a közösség a maga etnikai identitását ért támadásként értelmezte. Egyben pedig egy korábbi trauma is feléledt benne: mégpedig a trianoni elcsatolás története. Ugyanis a határon túli magyar területeken, beleértve a volt Jugoszlávia területén is, nem sok olyan emlékmű maradt meg, amelyet az első világháború magyar áldozatai és/vagy Trianon emlékére emeltek. A Drávaszögben két ilyen szobor áll a mai napig, az egyik a kopácsi honvédszobor, a másik a közeli Laskón a templom előtt található: egy honfoglaló magyar, felette a felirat: „Ősök jussán”. A kopácsi emlékmű nem az 1940-es években (a visszacsatolásokat követően) állított, politikai megrendelésre készült szobrok sorába tartozik, hanem a közösség saját kezdeményezésére készült el közvetlenül az első világháború után. Eredetileg a kopácsiak gyász munkáját hivatott segíteni, majd – a Magyarországtól történő elszakadást követően – a felismerhetően magyar katonát reprezentáló szobor az etnikai identitás kifejezőjévé vált, további jelenléte a falu főterén pedig szigettermésként (Bodó, Bíró 2000) reprezentálja a vegyes lakosságú Drávaszögben a magyarság jelenlétét és megmaradását. Bár a szobrot a második Jugoszlávia időszakában is többször igyekezett a hatalom eltávolítani a falu főteréről, hogy szimbolikusan is birtokba vehesse azt, ezt a helyi közösségnek mindig sikerült megakadályoznia.

2. ábra: A szétlőtt arcú szobor

A katona szétroncsolt arca egészen 2005 októberéig látható volt Kopács főterén, mellette a megrongált nagykocsmával. A két emlékezhely, így együtt, naponta a délszláv háború (traumatikus) emlékeit és etnikai identitásukban való megalázottságukat hívta elő az előtte elhaladó kopácsiakból. Nem csoda hát, hogy a kopácsiak igyekeztek mielőbb új arcot/maszkot adni a magyar katonának, ami nemcsak az identitás jelképes helyreállítását jelenti, hanem egyúttal egy maszkkal el is fedi a traumát: szimbolikusan meg nem történtté teszi az eseményeket, és újra birtokba veszi a szobor értelmezési körét. Az új arc elkészítése során a megrendelők nagy figyelmet szentelnek annak, hogy az arc identikus legyen az eredetivel, így valóban az eredeti (háború előtti, „aranykori”) állapotok visszaállítását reprezentálták vele. Ennek kivitelezése azért volt lehetséges, mert a kopácsi sebesült honvédet ábrázoló szobor nem egyedi darab, mása megtalálható a magyarországi Dunaszekcső községben. A renoválást végző szobrász így erről a szoborról vehetett mintát az eredeti arc helyreállításához. Meg kell azonban azt is említenem, hogy az arc helyreállítása nem csupán helyi kezdeményezésre történt. Úgy tűnik, hogy a megrongált arc más csoportokban is negatív konnotációkat hívott elő. Így a magyarországi testvértelepülés, Kozármisleny vezetősége is erősen szorgalmazta és anyagilag komolyan támogatta a magyar etnikai jelképként értelmezett szobor helyreállítását. Ugyanakkor Eszék (Osijek) város akkori polgármestere, Anto Đapić is anyagi támogatást nyújtott a szerb agresszió nyomainak eltüntetéséhez. Így a szobor mára csupán a kommunikatív emlékezetben jelenik meg kivégzett szoborként, a fizikai térben egy maszk mögé bújik mementó jellege.

3. ábra: A szobor új arca

Térbeliség az elbeszélésekben

A délszláv háború emlékeit felidézõ elbeszélésekben gyakorta jelenik meg a hely, az akkori „észlelési tér” leírása. Az elbeszélõ az egyes események felidézésénél fontosnak tartja, hogy õnmaga és beszélgetõtársa számára is térbe helyezze azokat. Ezek az emlékezet által felidézett helyleírások azért lehetnek érdekesek számunkra, mert itt voltaképpen egy olyan mentális térképet idéznek fel, amely a jelenben már nem ad támpontot a mindennapi tájékozódásban. Tehát ezek a leírások a mentális térképezésnek egy újabb dimenzióját nyitják meg, mégpedig az idõbelit. Továbbá ezekben az elbeszélésekben a mentális térkép nyelvi megfogalmazását kapjuk, nem vizuális képét (Mester 2007).

Ez az észlelési tér, amely egyrészt a település helyeit foglalja magába, másrészt mobilabb személyek esetében a környezõ drávaszögi területet is, meglehetősen átalakul a háború, a krajainai szerb fennhatóság idõszakában. Így az emlékezet által felidézett terek sokszor funkciójukban és vizuális megjelenésükben is különböznek mind a korábbi, mind a késõbbi észlelésüktõl.

A délszláv háború idõszakában a tágabb tér észlelése is megváltozott. A Krajainai Szerb Köztársaság létrejötte átalakította az otthonmaradt kopácsiak kognitív térképén a határvonalakat és útvonalakat, valamint az aktív tereket is. Kopács korábban – majd a háború után ismét – a néhány kilométerre fekvõ Eszék vonzáskörzetéhez tartozott/tartozik, a háború alatt viszont ezt a szerepet Pélmónostor (horvát nevén Beli Manastir), illetve a bácskai Zombor (szerb nevén Combor/Sombor) vette át. Pélmónostor vagy Monostor, ahogy a helyiek nevezik, lett a szinte egyetlen kereseti forrást biztosító piacozás (zöldség- és gyümölcsárusítás) helyszíne, továbbá a kopácsiaknak ide kellett járniuk, ha hivatalos iratokért folyamodtak, valamint ha rendõrségi idézést kaptak. Zombor az egészségügyi ellátás (sokak elbeszélésében hírhedt) központja lett, egyes kopácsiak a zombori piacra jártak árusítani, és a városon keresztül vezetett azoknak az útja is, akik Magyarországra igyekeztek. A szerb fennhatóság az észlelési és az aktív terek közè vonta a Bácska Drávaszöggel határos területét, amerre korábban a kopácsiak kevésbé orientálódtak. Monostort és Zombort így gyakran említik az elbeszélésekben is. Például: „Monostorra jártunk a piacra. Akkor volt az, hogy már úgy cseréltük, hogy szõlõért elcseréltük a paprikát...” Vagy ezer másik példa: „Mondom neki: én nem adom Zomborra, mert Kopácsról, akik elmentek Zomborra a kórházba, azok koporsóban gyüttek haza. Általába meghaltak. – Akik így megbetegedtek.”¹¹

A földrajzi távolság szempontjából nagyon közeli Eszék viszont a háború következtében meglehetősen távoli ponttá vált, amelyet egy aknákkal és katonai megfigyelõállásokkal õrzött frontvonal választott el Kopácstól. Így az 1991/92-es idõszakban a horvát várossal és az odakerült hozzátartozókkal csupán az Eszéki Rádió adását hallgatva lehetett érintkezni. Az Üzenetek címû mûsorban naponta fél órában közvetítették a menekültek rövid üzeneteit a

megszállt baranyai falvakba. Az üzenetekben is sokszor fontos szerepet kapott a hely, a lakóhely, mivel az érintkező felek számára a szülőház körülírása volt a megegyezéses jellege:

„A kis patak mellé. És akkor ez volt a jeligénk. Ha ők üzentek, ha mi üzentünk. Akkor ez volt a jelige: »Kis patak mellé, üzenünk, hogy jól vagyunk.« De név, az nem volt. Így tudtunk mégis, hogy valami (...) Mert itt alattunk van egy ilyen kis folyás.”¹³

A részletesebb háborús kognitív térképek a falu leírása kapcsán jelennek meg. Kopácson belül is átalakult mind az észlelési tér, mind az aktív tér. A háború első éveiben az észlelési tér meglehetősen leszűkült, ami több intézkedés következménye volt. Egyrészt egy rövid időszakban (1991/1992 őszén, telén) írásos engedélyt kellett kérni a falu, sőt némelykor az utca elhagyására is, másrészt délután négy óra után kijárási tilalmat és elsötétítést rendelt el a szerb katonai vezetőség. Mindezek a külső okok akadályozták az otthon maradók közlekedését a térben, az útvonalak száma lecsökkent, a település bizonyos részei teljesen kikerültek az észlelt mezőből. Ehhez járult hozzá a félelem mint lelki ok, amely miatt a kopácsiak szintén kevesebbet észleltek az otthonukon kívüli térből. „Mert mikor ide bejött az a hadsereg, meg az a szigorú – kimenés –, szóval kijárási tilalom – besötétítés. Akkor nekünk sehova nem volt szabad menni. Nappal is, szigorúan csak a boltig, meg haza. Semmi gyülekezés, semmi társalkodás, senkivel se.”¹⁴

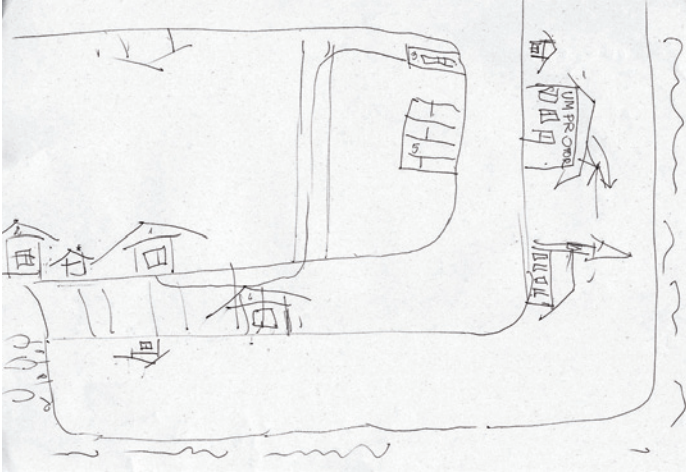
Egyesek – elsősorban a férfiak, akiket munkaszolgálatra is vittek a kopácsi rétre – viszont meglehetősen pontos képet rajzoltak a háború alatti Kopácscról. Ebben a képben fontos szerepet kapnak a katonák szálláshelyei, a különböző megfigyelőállások, a tankok állomáshelyei, tehát az egész háborús apparátus, és jelentéktelenné válnak a falu azelőtt társadalmilag fontos terei. „Na, most Kopács volt az első vonal. (...)Fölállították az első vonalat. Azt hiszem tizenvalahány részlegre osztották. Mindig tízen, húszan voltak egy háznál. És akkor minden háromszáz méternél tartották ők az első vonalat.”¹⁵

Terepmunkám során igyekeztem alkalmazni a mentális térképezés módszerét is. A három mentális térkép, amelyet itt bemutatok, szintén a helyek átértékelődését, valamint a használt útvonalak és aktív terek lecsökkenését példázza. Egy idősebb asszony négy aktív teret rajzolt be térképére:

1. a lakóház,
2. „ide jártunk a pincébe aludni”,
3. „az öcsém háza”,
4. „itt volt egy barátnőm, ide jártam”¹⁶.

Térképén interjúalanyom a négy aktív téren kívül (amelyek közül három ugyanabban az utcában volt) a templomot, a boltot (5. ponttal jelölve) és azt a házat jelölte meg, amelyben 1992 áprilisától az UNPROFOR katonái állomásoztak. A rajzról nem maradhatott le a rét vize sem, amely a falut körbeveszi. Viszont a falu leképezése érdekesen módosul azáltal, hogy a rajzoló le hagyja a képről az Alvég hosszú utcáját, a templomot, a szakrális központot pedig a három út kereszteződésébe helyezi (az első világháborús emlékmű helyére). Az

4. ábra: Mentális térkép1

Rajzoló: „Zsuzsi néni”.
Készült: 2008. július 13.

elkészült térképre végül csupán kérésemre rajzolja be azokat a házakat, ahol tudomása szerint szerb katonák állomásoztak. Ezeknek megrajzolásához a kék tollat választja (idáig pirossal dolgozott), „mert a kék a rácok színe”, vagyis a színnel szimbolikusan is reprezentálja a másik csoportot. Számára a kék szín egyértelműen a szerbekhez, illetve máskor általában a szláv népekhez kapcsolódik, ezért többször is kifejtette, hogy nem szívesen látja házában vagy hordja ruhaként. Ugyanez a szimbolikus összekapcsolás jelenik meg a kékre rajzolt háznál is. Ezek a házak méretükben is eltérnek az idáig berajzolt helyszínektől, jóval kisebbek azoknál. Szintén kérésemre egy piros vonallal jelöli azt a (szóban már korábban többször elbeszél) útvonalat, amelyen biztonságosan, a kertek alatt eljutott öccse házához.

Egy fiatal lány, aki gyermekként otthon maradván élte át a délszláv háborút Kopácson, rajzán nem térképszerűen jelenítette meg a falut, hanem a (háború alatt zajló) gyermekkorából megmaradt, a település helyeihez kapcsolható képeket rendezte sorba egymás mellé. Ezek a helyek egyben azok a helyszínek, ahol leggyakrabban megfordult ebben az időszakban. Így először ő is saját házukat rajzolta, amelyben most is él, majd emellett szerepelt második képként az iskola épülete. Végül három olyan helyszínt helyezett egymás mellé, ahol a háború idején „békésebb” időszakban játszani tudtak a Kopácson maradt gyerekek: a főtér az első világháborús emlékművel, a temető és egy híd a víz felett, ami az Alvégen található. A rajz csupán abban mutatja nyomát a háborúnak, hogy kevés az ábrázolt aktív terek száma, és talán az útvonalak hiánya is arra utalhat, hogy kevés mozgáslehetősége volt a rajzolónak gyermekként. Ugyanakkor ez az ábrázolásmód adódhat pusztán abból is, hogy ebben az életkorban a kogníció képessége még csak kialakulóban van, és így a

5. ábra: Mentális térkép2

Rajzoló: „Júlia”.

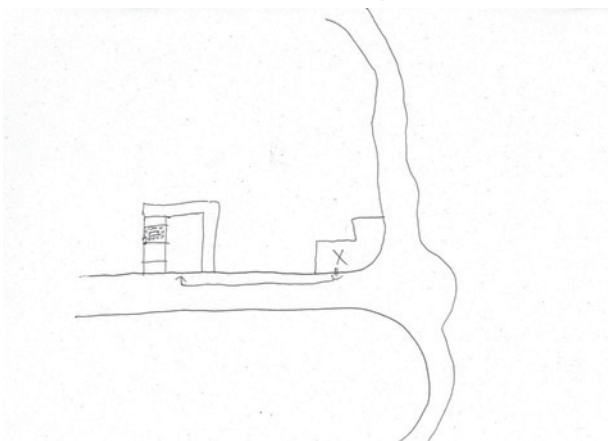
Készült: 2008. július 14.

téralkotás, a kognitív térkép alkotása sem teljesen kialakult.

A menekültek a háborús időszakból nem tudnak mentális térképet készíteni Kopácsról, csupán arról a térről van emlékezetük, amelyet visszatérésükkor megtapasztaltak, így ezt tudják ábrázolni. Ezek a térképek inkább egy pillanatfelvételhez hasonlítanak, míg az otthon maradtak számára a háború által sújtott Kopács megváltozott tere több év tapasztalatát jelenti. Egyik fiatal beszélgetőtársam arra a kérésre, hogy ábrázolja Kopácsot úgy, ahogy visszatérésekor látta, az első látogatás benyomásait rögzítette. Ez a rajz viszonylag egyszerű, mivel 1997 telén, amikor egy autóbusszal hazalátogathatt szüleihez és nagyszüleihez, nem közlekedhetett a faluban. Így – bár sematikus ábrázolja a három utcát és azok kereszteződését a központban – csupán két épület szerepel rajzán: a művelődési ház, ahol kiszálltak a buszból, valamint a szülői ház. A művelődési ház rajzán egy X jelöli a kiindulási pontot, ahonnan egy kettős nyíl vezet az utcára. Elmondása szerint az utcán gyalog mehettek hazáig, mégsem jelölte rajzán, amit útközben észlelt. Az útvonalat egy egyenes vonal mutatja a szülői házig, amely nem messze áll a központtól, a Kiss utcában. A házat a rajz sematikus ábrázolásmódjához képest viszonylag részletesen lerajzolta felülnézetből, kiemelve benne azt a szobát, amelyben a család összegyűlt fogadásukra: egy asztal körüli sok karika jelöli a sok rokont.

Az emlékek felidézésekor a helyek akkor is fontos szerepet játszanak, amikor egy a jelenben is látható hely kapcsolatot teremthet a múltbeli eseményekkel. Ez az eljárás az *ars memoriae* módszeréhez hasonló: a hely metonimikusan kapcsolódik az eseményekhez (ott történt), és mivel a hely még ma is megtalálható, így általa felidézhetővé válik a hozzá kötött emlék is. Az elbeszélésekben ez az eljárás az *itt, ott* mutató névmásoknak és ragozott formáiknak gyakori használatában jelenik meg. A helyhez kapcsolt emlékezet

6. ábra: Mentális térkép3

Rajzoló: „Ágnes”.

Készült: 2008. július 13.

leggyakrabban a veszélyhelyzetek felidézésekor jelenik meg, amikor az elbeszélő egy különös, veszélyes és traumatikus pillanatot a lehető legaprólékosabban igyekszik felidézni, és ebben a hely elemei is segítségére vannak. A részletes leírásnak része a hely bővebb bemutatása is. Egyik beszélgetőtársam saját térbeli pozícióját (és egyben nézőpontját) bemutatva beszélte el emlékeit a kopácsi pogrom napjáról (1992. február 15.):

„Na, most én itt az udvarból hallom, hogy jönnek a tankok. De én - elmenekülhetünk volna még a rétnek, mert akkor még innen jött a támadás. (...) És egyszer csak jönnek az autóbusszal. - Autóbuszok jönnek és teherautók. És én innen figyelem a kerítés mögül. És egyszer csak jönnek itt a katonaság. Itt nem messze, itt egy száz méterre. Kiugrálnak a katonaság, kutyákkal együtt. Én még mindig nem tudom, hogy most meneküljek-e vagy mit csináljak, mert... Nem tudtuk, hogy mi történik abban a pillanatban. Na, most nekem az volt a szerencsém itt ebbe az utcába, a Kiss Ferenc utcába, hogy rendes katonaság jött. Rendes katonaság szállt ki itt tőlem nem messze, kutyákkal együtt. És én figyelem itt a kerítés mögül. (...)”¹⁷

Egy másik beszélgetőtársam, „Ilonka” elbeszélésében szintén fontos szerepet kapnak a tárgyak és helyszínek, amelyekhez kötni tudja emlékeit. A háború időszakából való emlékeit az elbeszélés során nem annyira egy narratíva, mint inkább a vizualizáció segítségével hívja elő: felidézi az ismert utcarészlet háborús képét. Majd képzeletben belépünk a házba - felidéződik a házban történt tipikus jelenet (kártyázás a katonákkal) a háború időszakából. *„Itt voltak végig. Láttad itt az utcán a töltést? Itt voltak. Itt a házunk előtt a tank. Itt ennél az asztalnál nagyon sok katona volt. Nagyon sokan. Hideg volt, begyüttek. Soha életemben nem tudtam kártyázni, de hidd el, hogy a háború alatt megtanultam kártyázni! Katonákkal.”* Az asztal mint tanú, illetve a belehelyezkedés segítője jelenik meg az elbeszélésben. Az interjú során az egész

szoba hivatkozási alap, „hitelesítő tanú”, minden tárgyat segítségül tud hívni ahhoz, hogy az emlékeket újra jelenlévővé tegye. Mindez az elbeszélésben az *ez, az, itt, ott* mutató névmások gyakori használatában is megmutatkozik. „Olyan este nem volt, hogy én ne sírtam volna. Úgy feküdtem le mindig. *Itt* az ablak alatt volt egy kaucs, *itt* feküdtem. A férjem a gyerekekkel *ott*. A két lánynak két szivacsot tettünk le, *ott* feküdtek. *Itt* aludtak. (...) *Itt* potyogott, a második házra potyogott akna. Az ablakunkon is beestek a szilánkok. Akkor nem mentünk el, hanem bebújtak a fürdőszobába. Az volt talán a legmesszebbi sarok, az volt a legvédettebb. Én már... nem jutott hely, akkor a küszöbön ültem. A három gyerek *oda* bebújt, és a férjem melléjük ült. Én meg a küszöbre.”

Az elbeszélések során általában az a hely vonódik be leginkább, amelyben a kutató és beszélgetőpartnere éppen fizikailag elhelyezkedik, hiszen az segíti jelenvalóságával leghatékonyabban az emlékezetet. Az idézett interjú is Ilonka konyhájában készült, annál az asztalnál ülve, amely a történetben oly fontos hitelesítő szerepet játszik. Így az elbeszélésekben szereplő mutató névmásokhoz gyakran társul a mutató gesztusa is, amellyel az elbeszélő végigpásztázza a szoba terét.

Összegzés

Tanulmányomban igyekeztem érzékeltetni, hogy a kultúratudományokban megmutatkozó térbeli fordulat során hangsúlyossá váló *tér, hely* fogalmak miként hasznosíthatók az emlékezetkutatásokban. Ennek példaként kopácsi terepmunkám eredményeiből kiemeltem azokat a pontokat, amelyek a térbeliség mentén hangsúlyosan elemezhetők. Így a terep rövid bemutatásán túl a kopácsi emlékezhelyeket és emlékeztető helyeket elemeztem. Továbbá bemutattam, hogy a *tér/hely* az elbeszélésekben is fontos szerephez jut, egyrészt a mentális térképszerű elbeszélések révén, másrészt a *tér ars memoriae* jellegű emlékeztető ereje által. Mindezek az elemzések azt mutatják, hogy az emlékezetkutatások esetében is érdemes a *tér* aspektusából is áttekinteni a terepmunka során gyűjtött adathalmazt.

Jegyzetek

- 1 Lásd Douwe Draaisma művelődéstörténeti írását az emlékezeetről (Draaisma, 2002), melyben a szerző az emlékezet egyik lehetséges metaforájaként a tárházat említi.
- 2 Kiejtése: lé liő dő mémoár.
- 3 Itt a *tér* (space) fogalmat használom, nem a *hely* (place) fogalmat, mivel az előbbinek absztrakt, diskurzus-aspektusait szeretném hangsúlyozni.
- 4 „Az objektív földrajzi *tér* fogalomkörébe a konkrét *tér* és annak természetföldrajzi adottságai tartoznak, a gazdaságföldrajzi jellemzőivel együtt (mint a bányászat, ipar, infrastruktúra *tér*”

- szerkezeti elemei). A szubjektív földrajzi tér azt a gondolati térképzetet jelenti, ahogyan az ember és a közösségek tudatában az objektív földrajzi tér megjelenik” (Mező 1999).
- 5 A falu etnográfiai leírásáról részletes bibliográfia található (Lábadai 2008).
- 6 Sebők László hozzátéve kilencezer menekülttel (Sebők 1992, 155.), Arday a Horvátországi Magyarok Szövetségének adataira támaszkodva tizenkétezer menekülttel számol (Arday 1994, 32.). A Határon Túli Magyarok Hivatalának 2006. évi jelentése 7903 magát magyar nemzetiségűnek valló menekültet tart számon. Az adatok közötti eltérések a népszámlálások (1991, 2001) és az identitás felfogása körüli problémákból eredeztethetőek. (Részletebben: Sebők 1992, 143-151.)
- 7 A neveket rövidítettem az anonimitás megtartása végett – a szerző.
- 8 E részletes bemutatás megtalálható készülő PhD-disszertáció 5. fejezetében.
- 9 Interjú „Gézával”, 2008. január, Kopács. Készítette a szerző.
- 10 Horvátországi Magyarok Demokratikus Közössége. A horvátországi magyarok egyik képviselői szerve.
- 11 Interjú „Zsuzsi nénival”, 2005. április, Kopács. Készítette a szerző.
- 12 Interjú „Ilonkával”, 2005. augusztus, Kopács. Készítette a szerző.
- 13 Interjú „Mariska nénival”, 2007. október, Kopács. Készítette a szerző.
- 14 Interjú „Julis nénival”, 2008. január, Kopács. Készítette a szerző.
- 15 Interjú „Gézával”, 2008. január, Kopács. Készítette a szerző.
- 16 Interjú „Zsuzsi nénival”, 2008. Kopács. Készítette a szerző.
- 17 Interjú „Gézával”, 2008. január, Kopács. Készítette a szerző.

Irodalom

- Arday L. (1994): A horvátországi magyarok története. In: Arday L. (szerk.): *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 9–34.
- Assmann, J. (1999): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest
- Baumann T. (é. n.): „Maradjon emlékezet?” *A délszláv háború társadalmi emlékezetének alakulása a kopácsi magyar emlékezetközösségben*. PhD-disszertáció. PTE-ID, kéziratban
- Bodó J., Bíró A. Z. (2000): Szimbolikus térfoglalási eljárások. In: Bodó J. (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 9–42.
- Burke, P. (1993): Geschichte als soziales Gedächtnis. In: Assmann, A., Harth, D. (Ed.): *Mnemosyne. Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt a. M., 289–304.
- Connerton, P. (1997): Megemlékezési szertartások. In: Zentai V. (szerk.): *Politikai antropológia*. Osiris, Láthatatlan Kollégium, Budapest, 64–82.
- Draaisma, D. (2002): *Metaforamasina. Az emlékezet egyik lehetséges története*. Typotex Kiadó, Budapest
- Faragó F. (2002): Magyarok megmaradni Horvátországban. In: Maróti I., Székely A. B. (szerk.): „*A nyelv ma néktek végső menedéktek...*” Anyanyelvpolók Szövetsége, Budapest, 78–89.
- Halbwachs, M. (1971): Az emlékezés társadalmi keretei. In: Ferge Zs. (szerk.): *Francia szociológia*. KJK, Budapest, 124–131.
- Horváth Zs., K. (1999): Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látképe. *Aetas*, 1999/3. http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-9.htm
- Koselleck, R. (1999): Az emlékezet diszkontinuitása. *[Kétezer] 2000*, 1999/10, 3–8.
- Lábadai K. (2008): *A horvátországi magyarság néprajzi kutatása*. <http://www.hunsor.se/dosszie/horv-magyarsagneprajzikutatasa.pdf> Letöltés dátuma: 2008. április 16.
- Lábadai K. (1994): *Kopács, a víz melletti falu*. Budapest
- Mák F., Vékás J. (2004): *A horvátországi magyarság történeti kronológiája. 1991–2004*. www.htmh.hu Letöltés dátuma: 2004. március 07.

- Mester T. (2007): Mentális térképezés. In: Kovács É. (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs, 296–316.
- Mező F. (1999): Etnicitás, időstruktúrák a volt Jugoszlávia geopolitikai rendszerében. *Tér és Társadalom*, 1–2., 142–160.
- Miggelbrink, J. (2001): *Der gezähmte Blick. Zum Wandeln des Diskurses über „Raum“ und „Region“ in humangeographischen Forschungsansätzen des ausgehenden 20. Jahrhunderts*. Dissertation. Universität Leipzig
- Nora, P. (1999): Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 3., 142–157.
- Olick, J. K., Robbins, J. (1999): A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. *Replika*, 37., 19–43.
- Plato, A. (2005): Történelem és pszichológia – oral history és pszichoanalízis. Problémavázlat és szakirodalmi áttekintés. *Korall*, 21–22., 12–45.
- Pótó J. (2003): *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Osiris, Budapest
- Sebők L. (1994): A horvátországi magyarok a statisztikák tükrében. In: Arday L. (szerk.): *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 135–159.
- Urry, J. (1990): Társadalmi viszonyok, tér és idő. *Tér és Társadalom*, 3–4., 125–145.
- Virág T., Váradi M. M., Koós B. (2007): Felkészülés a terepmunkára. In: Kovács É. (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs, 203–222.